

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕМОКРАТІЯ: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТІ РОЗВИТКУ

У статті аналізуються погляди відомих західних та вітчизняних вчених-політологів і правознавців на проблему взаємодії інститутів громадянського суспільства та органів влади у перехідних суспільствах. В умовах дефіциту розвитку демократії цей процес розгортається суперечливо, несе загрозу перетворення демократичної влади на заручницю корпоративних інтересів не загальносуспільного значення. За цих обставин плюралістична демократія потребує запровадження ефективного організаційно-правового механізму взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства, залучення до демократичного процесу найширших кіл громадянського суспільства, самообмеження державної влади правами і свободами людини, досягнення консенсусу на рівні тандему держава — громадянське суспільство.

Для дослідження впливу інститутів громадянського суспільства на розвиток демократичного політичного режиму неабияке значення мають погляди західних вчених. Так, А. Пшеворські, досліджуючи процес переходу від авторитарних режимів до демократичних, наголошує на тому, що перехід до демократії можливий за наявності двох обов'язкових умов: громадянського суспільства та появи в середині авторитарного режиму групи "лібералізаторів", тобто тієї частини правлячої еліти, яка усвідомлює необхідність певних суспільно-правових трансформацій, навіть якщо потенційно ці зміни спрямовані на збереження "статус-кво" диктатури. Першим кроком лібералізаторів має стати домагання визнання офіційною державною владою сфери позадержавного і незалежного від неї громадянського суспільства. Наслідком діяльності зорганізованих ліберальних сил має стати "пом'якшена диктатура". Посилення громадянського суспільства згодом автоматично поставить їх перед вибором: рухатися до демократії чи шляхом репресій зупинити розвиток елементів громадянського суспільства. В останньому випадку, за А. Пшеворські, можливі два варіанти: перемога лібералізаторів і становлення "швидкої диктатури" чи їхня поразка і виникнення згодом за своїми наслідками непередбачуваного соціального конфлікту [1].

Але навіть за умови перемоги демократичного режиму існуватиме відмінність у взаєминах

між авторитарним режимом та громадянським суспільством з одного боку, і демократичним режимом і громадянським суспільством з іншого. Між державою та суспільством ніколи не буде досягнуто і встановлено чіткої і назавжди визначеної рівноваги. Таку ситуацію А. Пшеворські визначає терміном "демократичної невизначеності", за якої режим встановлює таку систему розв'язання суперечностей між державою та громадянським суспільством, у якій результати залежать від дій кожного з них, але жоден з них не може контролювати ситуацію. За такої обставини результати розв'язання тієї чи іншої суперечності не можуть бути спрогнозовані жодною політичною силою в стані державного органу чи громадянського суспільства, оскільки наслідки дій кожної із зазначених сторін залежать не від них, а від інших. Подібний розклад між державною владою і громадянським суспільством за умови існування демократичного політичного режиму дає можливість прихильникам консервативного спрямування теоретично обґрунтувати зменшення центрів впливу й асоціювати їх тільки з державою та апаратом державного управління. Разом з тим, "демократична невизначеність" не є анархією і хаосом, оскільки всі учасники демократичних відносин (державна влада та інститути громадянського суспільства), не знаючи наперед можливого результату, можуть прогнозувати розвиток подій. Внаслідок чого демократична держава стає системою

динамічної рівноваги між державною владою і громадянським суспільством, за якої зникає різниця між тими, хто править і самими правилами [2]. Тобто держава, громадянське суспільство діють у межах єдиного, визнаного й обов'язкового права, на основі якого вони взаємоузгоджують свою діяльність — відповідно до формули Ж. П. Монтеск'є: "народ, з одного боку, є монархом, а з іншого, підданим". Разом з тим, А. Пшеворські дотримується думки, що громадянське суспільство є хоч і необхідною, але недостатньою умовою для розвитку демократії та переходу від авторитарно-орієнтованих політичних режимів до більш демократичних.

Подібні погляди поділяють не всі вчені. Так, існує думка, що громадянське суспільство має не тільки позитивні властивості. Ф. А. фон Хайек, будучи прихильником відродження демократичного ідеалу, який називає "демархією", наголошує, що вплив громадянського суспільства на демократичну владу жодним чином не означає, що державна влада репрезентуватиме суспільний інтерес. Насправді відбувається прямо протилежний процес: держава виражає не так інтереси суспільства, як починає представляти групові інтереси певного соціального конгломерату у вигляді груп, об'єднань тощо [3]. Разом з тим, не заперечуючи обмежувальних функцій громадянського суспільства у ставленні до державної влади, він вважає, що для ефективного звузнення повноважень влади державі не потрібна структура, здатна до узгоджуваних дій. Її може замінити громадянське суспільство та певним чином сформована громадська думка, яка забезпечить визнання певних видів виданих державою наказів, зміст яких не суперечить інтересам громадянського суспільства. У протилежному разі громадська думка може вплинути і позбавити законодавців підтримки суспільної легітимності, на якій ґрунтуються їхні повноваження. Існує й інша проблема, яка полягає в тому, що вплив (тиск) громадянського суспільства на демократичну владу може спричинити до того, що парламент буде сприйнятий громадськістю як бездіяльний орган, некомпетентний, оскільки він нездатний буде задовольнити інтереси всіх суб'єктів громадянського суспільства. За цих умов у суспільстві може зміцніти переконання, що політиків слід позбавити влади і наділити нею професіональних чиновників. Це означатиме перший крок у напрямку відступу від демократії. Тому сучасні демократичні держави змушені постійно підтримувати парламентську більшість і в такий спосіб забезпечувати вимоги різноманітних груп інтересів. При цьому кожна група з табору громадянського суспільства погодиться на задоволення інтересів інших груп за

умови, що її власні інтереси також будуть враховані. Таку ситуацію впливу інститутів громадянського суспільства на демократичну державу Ф. Хайек називає "демократичною угодою". Небезпека цього явища полягає в тому, що демократична влада може перетворитися на заручницю в руках організованих громадських інтересів, оскільки вона повинна задовольнити їхні інтереси аби забезпечити собі більшість [4].

Зазначена ситуація розвинулася за таких обставин: основною ідеєю демократичної теорії було обмеження державної влади волею народу та громадянського суспільства, яка згодом трансформувалася в основні принципи й техніку запобігання державного свавілля у вигляді основних елементів: розподілу влади, суверенності закону, підпорядкування закону держави і суспільства, розподіл на приватне і публічне право та запровадження правил юридичної процедури. Однак згодом всі ці принципи поєднав у собі один принцип контролю над державою з боку громадянського суспільства. Але при цьому було спотворено і порушено такий важливий принцип як законність, яка завжди асоціювалася із справедливістю. Але практика і досвід громадянського суспільства довели, що воно не завжди формулоє загальносуспільний, а відтак і справедливий інтерес. Крім того, демократична держава переважно вирішує, які з громадських інтересів є більш чи менш важливими і зазвичай при цьому керується виключно принципом забезпечення власної підтримки якнайбільшою частиною громадянського суспільства, тобто перетворює закон на свавілля.

Ще однією небезпекою для демократії, яка становить потенційну загрозу з боку громадянського суспільства є формування так званих "коаліційних інтересів" та асоціацій [5], які демонструють тенденцію до об'єднання і створення угруповань на основі зорганізованих інтересів. В результаті виникає навролодержавний апарат із представників торгових асоціацій, профспілок, різноманітних об'єднань, метою яких є отримання широких благ для себе від держави. Що ж до політичних партій, то їхня діяльність не завжди визначається загальними принципами та ідеалами, а скоріше внутрішнього логікою їхнього механізму. Таким чином, відбувається процес, який отримав назву "олігархізації партій та корпоративізації партійних інтересів" [6]. Цей процес часто стає можливим завдяки дефіциту внутрішньопартійної демократії та формуванню партійної олігархії як антидемократичного внутрішньопартійного явища.

Отже, сучасна правова наука характеризується наявністю не лише різних, але інколи навіть протилежних поглядів щодо взаємозв'язку

між громадянським суспільством і демократичною державною владою.

У другій половині ХХ століття в зарубіжному праві та державознавстві й політичній науці почали розвиватися дві небезпечні тенденції, які полягали у намаганні обґрунтувати недоцільність існування чи демократичної правової держави, чи громадянського суспільства. З цього приводу Дж. Фішкін зазначає: будь-який, і навіть, демократичний політичний режим може діяти несправедливо, а тиск з боку громадянського суспільства може спричинити негативні наслідки, але це ще не означає, що слід відмовитися від демократії чи від ідеї громадянського суспільства [7]. Те ж саме стосується й концепції державної влади: скасування держави, на думку Дж. Сороса, справа недоцільна, бо вона жодним чином не означатиме розширення простору для громадянського суспільства [8]. З іншого боку повна ізоляція громадянського суспільства чи його одержавлення викличе змістовне спотворення його діяльності. За цих умов необхідним є створення організаційно-правового механізму взаємодії громадянського суспільства та демократичної правової держави на основі постійної участі народу, громадських об'єднань, інших колективів громадян в управлінні справами держави і суспільства, їхнього впливу на організацію та формування державного апарату, контролю над його діяльністю. В результаті взаємодія громадянського суспільства і державної влади, здійснювана шляхом політичної участі, забезпечує виявлення і реалізацію такої важливої функції як формування та реалізація суспільного інтересу. Хоча слід зазначити, що зазвичай до сфери здійснення політичної влади включаються лише окремі інститути громадянського суспільства. Але в разі проведення референдуму все громадянське суспільство безпосередньо входить до сфери політики і правотворчості через всенародне голосування. Водночас у цьому проявляється вплив суспільства на державну владу і втілюється форма безпосередньої демократії, змістом якої є волевиявлення громадян, щодо будь-якого суспільно значущого питання, яке має вищу юридичну силу і є обов'язковим для виконання органами, організаціями та громадянами. Цю форму участі громадянського суспільства в політичному і правовому житті держави досліджують зосібна вчені А. Ангелов, Б. Спасов, К. Шермет та інші.

Велике значення для проблеми взаємодії держави і громадянського суспільства має політична участь різних суб'єктів громадянського суспільства, зокрема, політичних партій, громадських об'єднань, груп за інтересами, засобів масової інформації, профспілок, громадсько-

політичних рухів, які водночас є суб'єктами політичної діяльності. Вони можуть стояти або в опозиції до державної влади, або чітко висловлювати свою позицію щодо урядової стратегії розвитку. Завдяки цим суб'єктам громадянського суспільства здійснюється постійний зв'язок між суспільством і державою [9], який має надзвичайно важливе значення для функціонування всієї політичної системи суспільства. Саме громадянські об'єднання, політичні партії та групи за інтересами формулюють і репрезентують перед державою зорганізовані громадські інтереси та забезпечують ефективний діалог з державою щодо їх захисту. Форми політичної взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави можуть набувати різноманітних втілень: консультативних рад і комітетів як галузевого характеру за напрямками діяльності, так і загального спрямування щодо питань взаємодії органів влади; запрошення представників державних органів та органів місцевої влади на заходи, які проводяться на підтримку соціальних програм, громадськими організаціями на замовлення державних органів місцевого самоврядування.

Особливе значення серед усіх зазначених суб'єктів у стосунках між демократичною державою і громадянським суспільством посідають політичні партії, які сприяють політичному волевиявленню громадянського суспільства. Партії є тим механізмом, який виконує важливі функції з консолідації держави і громадянського суспільства або пом'якшують конфлікти між ними [10]. З цього приводу С. Рябов, наголошуючи на опосередковуючій ролі партій між громадянським суспільством і демократичною державною владою, зазначає, що партія виникає за наявності відповідної соціальної бази і є політичним голосом окремої суспільної групи, уособленням групового інтересу.

На відміну від політичних партій, які домагаються єдиної мети — завоювання політичної влади та реалізації певного політичного курсу, — групи за інтересами чи тиску ставлять своєю метою досягнення впливу на політику [11]. Тому основними функціями груп інтересів, які вони виконують у громадянському суспільстві є: презентація інтересів громадянського суспільства, оцінювання стану тих чи інших проблем, формування політичних еліт через висунення до державних органів своїх представників, підтримка певних діячів в урядових та інших структурах, вплив на добір кадрів, які беруть участь у прийнятті державних рішень. Групи за інтересами, зазвичай, складають ті, хто захищає специфічні інтереси всіх своїх однодумців і концентрує увагу, як правило, на одній чи кількох проблемах, але вони, як і політичні партії, здатні

забезпечити ефективну конкуренцію в політичному процесі. Вони реально впливають на врівноваження дій держави, що стосуються їхніх інтересів, та можуть через окремих своїх впливових індивідів тиснути на політичних лідерів і таким чином брати активну участь в політиці. Найпоширенішим засобом впливу груп за інтересами на курс державно-політичних інститутів та політичних партій є лобізм, тобто діяльність представників недержавних організацій, спрямована на досягнення від влади рішень в інтересах соціальних груп, представлених цими організаціями. Таким чином, лобізм виступає однією з форм взаємодії владних структур демократичної правової держави та інститутів громадянського суспільства. В цьому разі лобізм виступає об'єднавчою ланкою, здатною забезпечити цілком легітимний вплив певних суб'єктів громадянського суспільства на державну владу. Але слід пам'ятати, що лобізм без правового врегулювання може спричинити прощтовхування вузькогрупових вигідних рішень чи "потрібних" людей до влади [12]. Тому нагальною потребою для України є забезпечення правового регулювання лобізму та лобістської діяльності.

Важливе значення у взаємозв'язку громадянського суспільства і демократичної держави відіграють засоби масової інформації, які виступають одночасно і каналом вираження думки громадянського суспільства, і засобом її формування, й інструментом контролю громадськості над владою та державою. Тому право на інформацію, доступ до неї та забезпечення свободи слова мають життєве значення не тільки для окремих осіб, а й для всього громадянського суспільства. В зв'язку з цим слід подолати ту дистанцію, яка сьогодні існує між правом на інформацію та реальним доступом до неї громадян, забезпечити інформаційну відкритість відповідно до Закону України "Про інформацію" в частині отримання права на інформацію, оскільки санкції за відмову в ній сьогодні майже не спрацьовують.

Необхідно дотримуватися наступних принципів у справі забезпечення ефективного зв'язку між громадянським суспільством і демократичною державою (остання зобов'язана їх забезпечити): усвідомлення місця ЗМІ як "четвертої влади", які є запорукою ефективної діяльності всього державного організму [13], створення ґрунтовної законодавчої бази, визначення статусу, ролі і прав ЗМІ, забезпечення редакторської незалежності ЗМІ; забезпечення дистанціювання ЗМІ від діяльності політиків, забезпечення керівництву ЗМІ свободи в їхніх редакторських, журналістських та професійних рішеннях у межах закону, їх призначення на контрактних за-

садах і без обіймання посади в уряді чи в іншій владній структурі; субсидіювання ЗМІ на нейтральних засадах і на тривалий час за ухвалою органу, не пов'язаного з урядом чи парламентом; уникнення пільгового оподаткування чи звільнення від податків; забезпечення конкуренції між ЗМІ як важеля визначення параметрів професійної діяльності; демонополізація на національному рівні друку і забезпечення папером друкованих видань на законодавчому рівні тощо. З іншого боку, громадянське суспільство має бути захищене від паралізуючих впливів ринково-орієнтованих мас-медіа і забезпечити собі справжній плюралізм та незалежність від товарних відносин. У свою чергу має бути гарантована правова незалежність "четвертої влади", яка б служила запобіжником перетворення ЗМІ на однопартійну безальтернативну ідеологічну силу.

Аналізуючи модель взаємодії держави з інститутами нинішнього громадянського суспільства в Україні, В. Полохало для її позначення пропонує застосувати таке поняття як "негромадянське суспільство". На його думку, цьому типові суспільства відповідає і специфічний тип політичного режиму з характерними рисами: відчуження більшої частини суспільства від влади за одночасної багатовимірної залежності від неї; одностороннє підпорядкування громадян правилам, нормам, які регулюють їхнє приватне та публічне життя, і водночас із цим — свавільне, безконтрольне здійснення державною владою своїх повноважень; брак системи реальних гарантій офіційно декларованих прав людини і громадянина з боку державно-владних інститутів, повна відсутність дієвих юридичних підвалин захисту індивіда перед чиновництвом; тіньове присвоєння, перерозподіл власності при домінуванні на всіх рівнях владної ієрархії тіньових, неформальних, кланітарних відносин; зрощення корумпованої політичної влади, тіньової економіки, кримінального світу; домінування в політичному процесі номенклатурно-корпоративних кланів і концентрація ними всієї повноти політичної, економічної та інформаційної влади. Тобто йдеться про такий тип політико-правового устрою суспільно-державних відносин, за якого всеохоплюючий контроль, систематичний примус і насилля з боку влади щодо суспільства здійснюються легітимно, з використанням демократичних технологій [14].

Тож сучасна українська специфіка взаємодії між державною владою та громадянським суспільством характеризується наявністю такого феномена як корпоративізм. За цілим рядом ознак корпорації є інтегральною частиною громадянського суспільства зі своїми специфічними рисами. Такі корпорації завжди жорстко орієнтовані

на реалізацію чітко усвідомлених групових інтересів і структуровані не лише по горизонталі, а й по вертикалі. Вони, певним чином можуть уподібнюватися до партій, але на відміну від них, досягають своєї мети не на шляхах публічної політики, а через прямий і безпосередній неформальний і непублічний вплив на політичні структури. Корпорації зазвичай не несуть політичної відповідальності і не виконують жодних адміністративних обов'язків. При цьому вони використовують усі можливі методи з метою прийняття вигідного їм управлінського, господарського чи фінансового рішення. Наслідком такої корпоративної форми взаємодії державної влади та її інститутів, з одного боку, та структурами громадянського суспільства, з іншого, є поширення позаправових і часто просто протиправних відносин між державною бюрократією і представниками корпорацій [15]. Такі дії, особливо якщо йдеться про ті чи інші значні матеріальні наслідки, створюють сприятливі умови для злочинної кримінальної діяльності. Прикладом подібної поведінки може бути корупція, що набуває особливої небезпеки, коли корпорації репрезентують інтереси "тіньового" сектору економіки або пов'язані з тими чи іншими кримінальними угрупованнями. В українських умовах до цього додаються ще такі чинники як наявність багатьох політичних кланів та неструктурованість самого громадянського суспільства. Ці тенденції в сучасному українському суспільстві набули особливо загрозливих і небезпечних масштабів. Поставити їх під контроль суспільства і значно обмежити можна тільки через прозорість корпоративних тенденцій і встановлення над ними контролю суспільства через встановлені законом канали надання корпоративним організаціям легітимного характеру.

Іншим, але тісно пов'язаним з проблемою корпоративного впливу на демократичну владу є питання щодо загальних процесів корпоративізації суспільно-політичного життя. Особлива роль у цьому належить партіям та політичним об'єднанням, які, на відміну од інших об'єднань громадян, покликані виражати не просто групові інтереси, а виявляти у різних групових, корпоративних інтересах значущого елемента для трансформації окремих інтересів на загальнодержавний рівень. Саме завдяки цьому партії можуть претендувати на участь у формуванні та здійсненні державної влади. В свою чергу, сама участь політичних партій у парламентській діяльності є для них тим засобом вираження загального інтересу в різноманітних групових інтересах, який може лягти в основу загальнодержавної політики. Таким чином, на певному етапі розвитку суспільства політичні партії можуть відіграти

роль виведення українського суспільства зі стану примітивного корпоративізму до нормального громадянського суспільства й утримати представницьку владу від небезпеки трансформації у деформовану конструкцію станово-корпоративного представництва [16].

Крім того, необхідність розширення пропорційного представництва у парламенті обумовлюється ще й тим, що зменшення обсягу впливу політичних партій та рухів може спричинити формування такого депутатського корпусу, який складатимуть переважно представники номенклатурно-господарського активу та навколомафіозних структур. У зв'язку з цим слід пам'ятати, що політичний "режим без партій забезпечує формування керівних еліт, що утворюються за правом народження, матеріального стану чи посади" [17]. Разом з тим, політико-правова практика України довела, що у багатьох випадках партії розглядають свою діяльність не як репрезентацію на державно-політичній арені інтересів тих верств населення чи тих груп громадянського суспільства, які висловили їм свою підтримку, а як один із засобів політичного і правового впливу на економічні та господарські відносини. Тобто, утворився типовий для країн перехідного типу партійно-корпоративний синтез, в основу якого було покладено принцип взаємної підтримки: партія набуває матеріально-фінансових гарантій своєї діяльності, а корпорації отримують потужні лобістські угруповання в органах державної влади.

Надзвичайно цікавий аналіз цього феномена зробив Річард Саква, продемонструвавши, яким чином громадянське суспільство за певних умов може перетворюватись на складну "систему еліт", коли такі класичні інститути громадянського суспільства як політичні партії, парламент і влада закону замінюються міжелітними корпоративними угодами, заснованими на приватно-корисливих зв'язках та неформальному обміні [18].

Таким чином, сучасна плюралістична демократія з одного боку потребує існування зорганізованих структур громадянського суспільства як "групи інтересів", і відчуває небезпеку з їхнього боку. З цього приводу Раймонд Арон у своїй праці "Демократія і тоталітаризм" зазначав: "конституційно-плюралістичним режимам притаманні вади і переваги, пов'язані з розпорошенням влади між різними приватними інтересами... максимальне збільшення добробуту окремих громадян може поставити під загрозу існування всього громадянського суспільства" [19]. Діяльність "груп впливу" може загрожувати їхнім суспільним інтересам через перетворення на механізми, що висуюють все нові й нові вимоги.

Багато в чому цьому процесові сприяла зміна економічної ситуації та зменшення бюджетних статей державний витрат, внаслідок чого, зокрема, профспілки, постали перед реальною необхідністю обирати між сьогоденними вимогами трудящих і довгостроковою економічною перспективою всієї країни. Але всупереч цьому практично ніколи неможливо зреалізувати намагання окремо розбудувати демократичну державу й окремо — громадянське суспільство, після чого вони нібито почнуть ефективно взаємодіяти. Але при цьому обходять те, що тільки в демократичній державі з розвиненим громадянським суспільством досягається гармонія у взаємовідносинах держави і суспільства, влади і громадян, оскільки лише демократична держава може забезпечити необхідні умови для існування громадянського суспільства і лише громадянське суспільство здатне підтримати демократичну державу. Спроби досягнення "чистої" демократії поза громадянським суспільством призводять до того, що замість демократії активно розбудовується авторитарна влада. Те ж саме відбувається і за умови сприяння розвитку громадських організацій, добровільних об'єднань громадян та недотримання демократичних принципів. Наявність певної сукупності суб'єктів громадянського суспільства є хоч і необхідною, але недостатньою умовою функціонування громадянського суспільства. Певним чином про нього, як про дієвий механізм суспільних політико-правових відносин можна стверджувати лише в тому разі, коли мережа суб'єктів громадянського суспільства постійно й ефективно взаємодіє з політичною системою та інститутами державної влади. Це означає, що, з одного боку, для повноцінного розвитку та функціонування громадянське суспільство потребує такої держави, яка б репрезентувала публічний інтерес, тобто демократичну державу, а з іншого боку, лише через демократичну державну владу громадянське суспільство здатне впливати на політико-правові процеси, привносячи в них громадську активність.

Ще однією суттєвою перешкодою на шляху політико-правової взаємодії громадянського суспільства та демократичної держави в Україні є надзвичайно високий ступінь відчуження громадян від влади. Адже у масовій громадській свідомості влада продовжує сприйматися як дещо вороже, що протиставляється як кожному окремому індивідові, так і громадянському суспільству в цілому, як певна "негативна сила", що ставить свої власні інтереси вище над правами і над законом. Тому надзвичайно важливою метою розбудови демократичної держави та громадянського суспільства в Україні є посту-

пове формування позитивного правового іміджу держави, який, за словами Л. Мамута, може бути втілений у формулі: "держава — це всі її громадяни — рівні і рівноправні — взяті разом і кожен окремо", тобто ті люди, які усвідомлюють себе громадянами саме цієї держави, є активними членами громадянського суспільства та перейняті духом "громадянськості". Про цю ж повагу та довіру до органів державної влади, як гарант засадничих прав і свобод людини та громадянина зазначають й інші вчені-дослідники. Завдяки цьому формується образ демократичної держави у правовій свідомості громадян: громадянин цінує свої права і свободи, а демократична держава виступає надійним гарантом їх реалізації. Ці "індивідуальні" права і свободи громадянина ніколи не протиставляються правам і свободам всього громадянського суспільства. Там, де права і свободи індивіда не пов'язані з правами і свободами громадянського суспільства та державно зорганізованого народу, вони не можуть бути стабільними і тривалими. Так само ніколи не будуть стабільними і права держави, якщо у них немає координації з правами і свободами громадянина, якщо нехтуються права "колективного громадянина" [20].

Таким чином, демократична правова держава може виступати як форма обмеження державної влади правами і свободами людини. Ці права і свободи як основа політико-правового розвитку громадянського суспільства виступають вагомим чинником, який забезпечує самообмеження державної влади. В результаті чого пріоритет прав людини стосовно держави є первинною системоутворюючою ознакою демократичної держави, який служить реалізацією свободи і прав людини. Ідея зв'язаності держави правами і свободами людини і громадянина є складовою праводержавної концепції. Вона є критерієм усвідомлення меж втручання держави в життя громадянського суспільства, правовою домінантою при визначенні обов'язків держави перед людиною і перед суспільством щодо захисту суб'єктів права власності, свободи політичної діяльності, особистої недоторканості, честі та гідності, гарантованості всіх інших прав та свобод людини і громадянина. Метою демократичної держави є забезпечення меж свободи індивіда як члена громадянського суспільства, недопустимість порушення "простору свободи", визначеного правом, заборона застосування насильницьких засобів, не заснованих на праві. Фактично права людини і громадянина чітко розмежовують демократичну державу та громадянське суспільство. Водночас держава дистанціюється відносно боротьби різних сил громадянського суспільства з метою в необхідних

випадках направити цю боротьбу в належне русло, якщо вона вийде за межі, встановлені правом і законом держави. В цьому сенсі демократична держава покликана забезпечити прийнятний компроміс для всіх суб'єктів громадянського суспільства з тим, щоб запобігати можливим соціальним катаклізмам.

Тому визнання прав і свобод людини і громадянина демократичною державою пріоритетною цінністю створює передумови для досягнення консенсусу стосовно базових принципів організації та реалізації державної влади, її ефективної взаємодії з громадянським суспільством. По суті, саме стан громадянства створює взаємні права й обов'язки між людиною як членом суспільства і державою. Разом з тим, громадянські права і свободи жодним чином не залежать від перебування тієї чи іншої людини у громадянстві будь-якої країни. Специфіка цих прав і свобод полягає в тому, що вони є загальними, надтериторіальними і наднаціональними [21]. А це означає, що в більшості країн закріпленими в міжнародно-правових документах правами і свободами людина наділяється як член громадянського суспільства.

З одного боку держава поширює свою владу на громадянина і може вимагати від нього виконання певних обов'язків, а з іншого — громадянин може претендувати на захист своїх законних інтересів з боку держави або на їх захист від протизаконних дій самих державних органів. Таким чином, концепція прав людини і громадянина поєднує дуалізм у політико-правових поглядах на співвідношення громадянського суспільства і демократичної держави. Так, "природні права" належать особі безпосередньо, а роль демократичної держави зводиться при цьому лише до забезпечення умов для їх реалізації. На відміну від цих прав, права громадянина вже визначаються і встановлюються самою державою, а їхнє головне призначення полягає в тому, щоб забезпечити участь особи у державно-політичному житті шляхом надання їй відповідних юридичних можливостей, зокрема, відсутності дискримінації за будь-якими ознаками, забезпечення права звертатися до органів державної влади [22]. Фактично саме визнання засадничого значення цінності права дозволяє громадянському суспільству не перетворитися на руйнівний і дестабілізуючий чинник, а демократії бути не просто добіркою юридичних норм, а реальною формою державного врядування.

Щоб демократія стала дією, необхідно фактично реалізовувати основоположні правові цінності, залучати до демократичного процесу найширші кола громадянського суспільства, адже це та система, яка, допускаючи відкрите зіткнення інтересів, все ж таки забезпечує узгоджене

формування політичного курсу та контроль за його здійсненням. Демократія — це передусім вияв волі людей, волі громадян, всього громадянського суспільства. Тому вона завжди пов'язана з конкуренцією за голоси людей при формуванні органів влади, зі здійсненням контролю за державною політикою, упередженням некомпетентних та неефективних рішень урядових структур, врешті-решт із забезпеченням процесів гуманізації суспільного розвитку, його підпорядкування інтересам людини, суспільства та їх всебічного розвитку. Лише завдяки народному представництву, участі громадян в управлінні державою, визнанню прав і свобод людини та громадянина, що гарантують політичну самостійність як окремих громадян, так і громадських об'єднань, вся організація державної влади набуває "суспільного чи народного характеру" [23]. На підставі цих правових цінностей досягається консенсус не лише на рівні тандему громадянське суспільство — держава та окремих складових громадянського суспільства, тобто різноманітних соціальних груп та суспільних об'єднань, і в тому числі таких специфічних, орієнтованих на владу, елементів громадянського суспільства як політичні партії. В демократичній державі партії, котрі пропонують альтернативні програми і курси ніколи не ставлять під сумнів цінності свободи, власності, безпеки, гідності людини, а також ті політико-правові принципи та інститути, які їх забезпечують: верховенство права, народний суверенітет, розподіл влад тощо. Лише в цих межах визнається право на опозицію. З цього похідним є те, що кожна політична сила виходить з презумпції законності існування своїх опонентів, а, відповідно, допускає можливість існування з ними компромісу. Тому політичний консенсус не означає повної безконфліктності в структурі "громадянське суспільство — демократична держава". Йдеться про те, що зазначені базові цінності визначають межі "конфліктного простору" і засоби регулювання зіткнень інтересів. Разом з тим, за будь-яких умов, загальним принципом розв'язання конфліктів в умовах взаємодії громадянського суспільства і демократичної держави є орієнтація досягнення компромісу, а не на підкорення чи приниження опонента.

Цю сферу взаємовпливу демократичної держави з громадянським суспільством, яка дозволяє їм водночас ефективно взаємодіяти та дотримуватись певної дистанції, В. Медведчук окреслив поняттям "межа демократії", порушення якої призводить чи до одержавлення суспільства, чи до руйнування структури державної влади, що як з теоретичного так і з практичного погляду є недопустимим [24]. Розвиваючи

характер співвідношення між громадянським суспільством та демократичною державою, слід зазначити, що водночас із розвитком громадянського суспільства суттєво змінюється і роль демократичної держави, тобто в системі суспільних відносин дедалі більше місце займають відносини, які ґрунтуються на засадах самоорганізації, самоуправління і в цьому зв'язку відбувається процес внутрішнього перетворення державності. Проте держава нікуди не зникає, оскільки у різних формах і з різним ступенем примусу її присутність завжди буде потрібна громадянському суспільству.

Про цю їхню взаємозалежність С. Франк писав, що "громадянське суспільство не лише передбачає існування держави, а через право саме є пронизаним державним началом, ...але те ж саме можна сказати і про державу..., яка є відображенням сил та відносин, які спонтанно утворюються в суспільстві, а єдність державної волі в конкретній реальності суспільного життя є підсумком взаємодії між окремими силами та потенціями суспільного життя, між класами, національностями, партіями, релігійними спільнотами та всякими приватними об'єднаннями" [25]. Щодо суспільства та кожного окремого громадянина держава виконує насамперед функцію "зовнішньої страхуючої сили", яка починає діяти в разі, якщо механізми внутрішньої саморегуляції громадянського суспільства не спрацьовують. Тоді виникає потреба у державному втручанні для попередження негативних наслідків.

Відтак, слід зазначити, що наявність вільно сформованої підтримки існуючого політичного режиму громадянським суспільством зумовлює саму можливість його функціонування як демократичного режиму, оскільки вона сприяє забезпеченню стабільності державного устрою та необхідного напрямку соціально-політичного і правового розвитку без застосування репресивних методів. Взаємозв'язок демократичної держави і громадянського суспільства неможливий без певної автономії останнього, оскільки навіть розвинені демократії можуть деградувати до авторитарного стану. За умов контролю урядом та парламентською більшістю всіх сфер громадського життя і громадяни втрачати інтерес до політичного та суспільного життя. Тому різні елементи громадянського суспільства мають домагатися такого політико-правового статусу, який не допускав би їх підпорядкування державним органам, а водночас не суперечив би праву цих органів на владу та на їхню роль гаранта миру й арбітра основних інтересів" [26]. Тобто добровільні асоціації, організації профспілок та різноманітні об'єднання громадян, як складові частини громадянського суспільства,

мають отримати можливість суспільного визнання і самовираження через різноманітні легітимні канали політичної участі, забезпечені демократичною державою.

Громадянське суспільство стає базисом демократичної держави лише за умови, що його інтереси та інтереси держави не протиставляються, а, як наголошує В. Шинкарук, становлять єдність протилежностей [27]. Демократична держава покликана розв'язувати суперечності між загальнодержавним інтересом та інтересами різних суб'єктів громадянського суспільства, і навпаки — в процесі діяльності політичних партій, громадських об'єднань, засобів масової інформації, асоціацій тощо інтереси громадянського суспільства повинні трансформуватися в інтереси держави. Необхідність подібного теоретико-концептуального та практично-правового зв'язку між громадянським суспільством і державною владою зумовлюється тим, що навіть демократична держава не здатна постійно й адекватно відобразити всю повноту суспільних інтересів. Тільки громадянське суспільство в особі самодіяльних громадських організацій, партій, рухів може своєчасно виявляти назрілі потреби та ініціювати необхідні правові, політичні й державні зміни.

Демократія, як основа державного управління, набуває сили тільки там, де існує спільність інтересів та фундаментальних цінностей, які поділяються більшістю громадянського суспільства. Фактично меншість громадянського суспільства погоджується на тимчасове правління більшості не лише тому, що вона сподівається колись стати більшістю, а й тому, що певні загальні інтереси, права і свободи превалюють над вузькогруповими. Саме це й робить демократичне парламентарне правління життєздатним, оскільки брак суспільної злагоди водночас змістовно заважає реалізації демократичних настанов і полегшує злочинно-корумпованим угрупованням використовувати нестабільну ситуацію для ведення політичної боротьби у своїх корисливих цілях. Тому демократія починає занепадати тоді, коли розпадається єдність цінностей у громадянському суспільстві, коли не існує загальної згоди щодо основних принципів і завдань, коли окремі політичні партії чи інші інститути громадянського суспільства намагаються не так співпрацювати з державою, як самі прагнуть стати нею.

І демократизм політичної системи, і розвиток громадянського суспільства прямо пропорційні інтенсивності взаємодії між ними, оскільки політична система завдяки громадянському суспільству набуває стійких зв'язків з життєвими інтересами громадян, тобто соціальний ґрунт

демократії, а розгалужена мережа громадських організацій, які репрезентують безмежний плюралізм приватних інтересів, завдяки демократичним правовим інститутам отримує можли-

вість вивільнення з під влади корпоративізму і перетворення на повноцінне, ефективно функціонуюче громадянське суспільство.

1. *Пшеворский А.* Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в восточной Европе и Латинской Америке. — М., 1999.— С. 102.
2. Там само.— С. 31, 47.
3. *Хайек Ф. А.* Общество свободных.— Лондон, 1990.— С. 71.
4. *Хайек Ф. А.* Право, законодательство та свобода. Правила та порядок.— К., 1999.— Т. 1.— С. 132, 151; Його ж. Дорога к рабству.— М.— С. 53.
5. *Хайек Ф. А.* Общество свободных.— Лондон., 1990.— С. 35, 71; Його ж. Пагубная самонадеянность.— М., 1992.— С. 67.
6. *Ковлер А. И.* Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века.— М., 1997.— С. 28-29.
7. *Fishkin J. S.* Tyranny and Legitimacy.— New Haven., 1979.— P. 19.
8. *Сорос Д.* Криза глобального капіталізму.— К., 1999.— С. 27.
9. *Скрипнюк О. В.* Теоретико-методологічні засади формування та розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні.— К., 1995.— С. 127-128.
10. *Хэллоуэлл Д. Х.* Моральные основы демократии.— М., 1993.— С. 58.
11. *Berry J. M.* The Interest Group Society. Glenview: Scott, Foresman and Co., 1989.— P. 5—6.
12. Социальная справедливость и проблемы перехода к рыночной экономике.— М., 1992.— С. 24.
13. *Бибик В. М., Сидоренко О. І.* Засоби масової інформації посткомуністичної України.— К., 1996.— С. 4-5.
14. *Полохало В.* Политология посткоммунистических обществ в Украине и России к методам политического анализа // Полис— 1998.— № 3.— С. 12.
15. *Петерсон О.* Шведская система правления и политика. — М., 1998.— С. 148.
16. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество.— М., 1992.— С. 342-344.
17. Власть и демократия. Зарубежные ученые о политической науке.— М., 1992.— С. 96.
18. *Саква Р.* Режимная система и гражданское общество в России // Полис— 1997.— № 1.— С. 79.
19. *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм.— М., 1993.— С. 130-131.
20. *Мамут Л. С.* Народ в правовом государстве.— М., 1999.— С. 126.
21. *Шумак І.* Поняття громадянських прав і свобод людини в Україні // Право України.— 1999.— № 10.— С. 15.
22. *Гальчинський А. С.* Кінець тоталітарного соціалізму. Що дали? - К, 1996.— С. 23-24.
23. *Кистяковский Б. А.* Философия и социология права.— СПб., 1998.— С. 333.
24. *Медведчук В. В.* Україна: актуальні проблеми розвитку суспільства, держави і права.— К., 1999.— С. 114.
25. *Франк С. Л.* Духовные основы общества.— М., 1992.— С. 145.
26. *Gellner E.* Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals. London: Routledge and Kegan Paul, 1994.— P. 5.
27. *Шинкарук В.* Громадянське суспільство, держава, ідеологія // Куди йдемо? — К, 1993.— С. 30.

Scrypnuk O.

PUBLIC SOCIETY AND DEMOCRACY: THE PROBLEM OF DEVELOPMENT INTERDEPENDENCE

The article analyses the ideas of wellknown western and Ukrainian scientists — politologists and lawyers concerning the problem of interaction between the public institutions and state authorities in societies in the transition period. Under the condition of democracy deficit this process is rather contradictory and it threatens to twin democratic power into the hostage of corporate interests. Under these circumstances pluralistic democracy requires the effective legal mechanism of interaction between the state and public institutions, active public participation in the democratic process, the limitation of state power by human rights and freedoms and thus reaching consensus between the state and the public.